

Jarosław Ławski
(Białystok)

ŻYDZI WSCHODNIEJ POLSKI: W BLASKU I W CIENIU HISTORII

Czas, historia...

Prezentowany tom studiów jest pokłosiem drugiej edycji cyklicznego, międzynarodowego projektu naukowego „Żydzi wschodniej Polski”. Zainaugurowany został w 2012 roku Konferencją, której temat określono wtedy szeroko: *Żydzi wschodniej Polski. Kultura – Tradycja – Piśmiennictwo* (19 czerwca 2012, Białystok)¹.

Już owa pierwsza Konferencja miała patrona: doktora Józefa Chazanowicza (1844–1915), pomysłodawcę założenia izraelskiej Biblioteki Narodowej, któremu poświęcił specjalny tekst Ryszard Löw².

Tematykę drugiej Konferencji nieco doprecyzowano, uznając, iż główną determinantą losu Żydów na wschodzie Europy była historia ze swymi zawirowaniami, koniunkturami i kataklizmami. To wielkie wstrząsy historyczne wywoływały zasadniczą zmianę położenia społeczności żydowskiej (migracja, pogromy, Szoah), a w długich „przerwach” między nimi rozwijało się – raz lepiej, raz gorzej – życie kulturalne, następowały zmiany w strukturze społecznej, zachodziły procesy modernizacyjne, pojawiały się nowe zjawiska, takie jak frankizm, chasydyzm, Haskala. *W blasku i w cieniu historii* – bo tak brzmiał leitmotiv II Konferencji – zachodziło więc wszystko to, co najistotniejsze dla Żydów z dawnych Kresów polskich, a dziś ziem Ukrainy, Białorusi, Rosji, krajów bałtyckich.

¹ *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I: *Świadectwa i interpretacje*, red. B. Olech, J. Ławski, Colloquia Orientalia Bialostocensia 2, Białystok 2013. Wydawcy: Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód”, Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego, Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael.

² R. Löw, *Rzecz o Józefie Chazanowiczu – lekarzu białostockim*, w: *Żydzi wschodniej Polski*, Seria I, s. 39-44.

Konferencja, co warto odnotować, odbywała się w czasie gorąco dyskutowanego, wzbudzającego spory polityczne jubileuszu 150. rocznicy Powstania Styczniowego, w czasie którego raz jeszcze losy polskie i żydowskie się splotły³. W Europie Środkowo-Wschodniej w roku 2013 trwały dynamiczne przesunięcia geopolityczne, określające nową mapę wpływów Niemiec w Europie i Rosji w krajach takich, jak Ukraina, Białoruś, Litwa, Mołdowa. Nie był to czas spokojny, choć niewiele świadczyło na pozór o pogłębiających się w Europie podziałach, którym towarzyszyła stale niepokojąca sytuacja państwa Izrael na Bliskim Wschodzie. I Polacy, i Żydzi mieli nad czym myśleć.

W takim kontekście pochylenie się nad losem Wielkiej Diaspory żydowskiej między Wisłą a Dnieprem, Dźwiną a Dunajem miało szczególnie wyjątkowy wydźwięk. Konferencja wywołała jeszcze większe zainteresowanie naukowców i działaczy żydowskich niż jej poprzedniczka. Nie zanotowano żadnych głosów sprzeciwu; odwrotnie – o sesji pisały sporo lokalne media⁴. Jednodniowe spotkanie przerosło się w dwudniowe obrady. Budziło to nadzieję na przyszłość.

Patronką II Konferencji „Żydzi wschodniej Polski” została pani Dora Kacnelson (1921–2003), wspaniała Polka i Żydówka z Drohobycza, urodzona w Białymstoku działaczka i uczona, której losy i prace omawia w tomie kilku autorów⁵. Związana była ściśle z Białymstokiem; marzyła o powrocie do Polski i zamieszkaniu w tym mieście. Kilkukrotnie była gościem białostockich konferencji naukowych, miała tu znajomych i przyjaciół.

Wielu z nas zapadła w pamięć jako niestrudzona obrończyni wspólnej, żydowskiej i polskiej, tradycji literackiej, tej patriotycznej, kresowej. Panią Dorę, jak nazywa ją dziś wielu, przypominaliśmy z wzruszeniem. I podziwem. Uznaniem dla niezłomności, którą okazywała w sowieckiej Rosji, Polsce, Niemczech, gdzie przyszło Jej spędzić schyłek życia. Była osobą niezłomną. To ostatnie określenie – Niezłomna – najlepiej oddaje naturę tej wcale nie ostatniej idealistki: Dory Kacnelson.

Spotkania – organizatorzy, goście, autorytety

II Międzynarodową Konferencję Naukową „Żydzi Wschodniej Polski” (Edycja druga: *W blasku i w cieniu historii*) zorganizowały w dniach 17-18

³ Zob. B. Merwin, *Żydzi w powstaniu 1863 r.*, Lwów 1910; *Żydzi a powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty*, opr. E. Eisenbach, D. Fajhauz, A. Wein, Żydowski Instytut Historyczny, Warszawa 1963. Zob. też numer monograficzny *Powstanie Styczniowe* pisma „LiteRacje” 1/28, Warszawa 2013.

⁴ O konferencji informowały „Gazeta Wyborcza w Białymstoku”, „Kurier Poranny”, a także Polskie Radio Białystok.

⁵ Zob. bibliografię prac: D. Świerczyńska, *Bibliografia prac Dory Kacnelson w układzie chronologicznym*, „Rocznik TL im. AM” 2003, nr 8.

czerwca 2013 roku następujące organizacje:

- Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” z Wydziału Filologicznego Uniwersytetu w Białymstoku;
- Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael;
- Książnica Podlaska im. Łukasza Górnickiego w Białymstoku.

W tym miejscu trzeba zauważyć, iż Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael było w tym samym czasie organizatorem VI Festiwalu Kultury Żydowskiej Zachor – Kolor i Dźwięk (Białystok, 15-18 czerwca 2013 roku), który już tradycyjnie był powiązany z Konferencją. Jej uczestnicy mogli w dniach 17-18 czerwca uczestniczyć we wszystkich imprezach Festiwalu, którego gośćmi byli w owym roku choćby: znakomity kłarnecista Yale Stron i akordeonista Peter Stan (USA), piosenkarka Karolina Cicha, zespoły Anavim i Ash Haim z Białorusi, formacje Samech i Rzeszów Klemar Band (Polska)⁶. Festiwal okazał się sukcesem – chyba jeszcze nigdy takie tłumy białostoczan nie bawiły się na Rynku Kościuszki, nie próbowały kuchni żydowskiej czy słuchały piosenek żydowskich 17 czerwca w wypełnionej do ostatniego miejsca auli w Pałacu Branickich (zespół Samech, Mikhail Jacob Dvilianski, zespół Shalom z Białorusi).

Konferencja, rzecz jasna, adresowana była do innych odbiorców – naukowców, studentów, uczniów, nauczycieli. I ona – dosłownie do ostatniego wygłoszonego referatu – odbywała się przy wypełnionej sali.

Patronat nad Konferencją i Festiwalem sprawowały ważne instytucje oraz władze z regionu i kraju.

Patronat Honorowy:

- Wojewoda Podlaski,
- Marszałek Województwa Podlaskiego,
- Prezydent Miasta Białegostoku,
- Ambasada Państwa Izrael,
- Dziekan Wydziału Filologicznego UwB.

Patronat Medialny:

- „Gazeta Wyborcza” Białystok,
- Polskie Radio Białystok,
- Telewizja Polska Białystok.

Ważnym punktem Konferencji oraz Festiwalu okazało się otwarcie na Wydziale Filologicznym UwB wystawy „Izrael – wczoraj i dziś”. Całą Konferencję przygotował Komitet Organizacyjny w składzie zbliżonym do tego

⁶ Warto podkreślić właśnie masowy udział białostoczan w imprezach festiwalowych. Aneta Boruch w „Kurierze Porannym” zatytułowała relację tak: *Żydowskie tańce rozruszały Białystok*.

z roku 2012, przy czym warto podkreślić duże wsparcie uczniów, nauczycieli, a przede wszystkim doktorantów Wydziału Filologicznego. Utrwalmy imiona wszystkich:

- Jarosław Ławski – Przewodniczący (Uniwersytet w Białymstoku)
- Barbara Olech – Z-ca Przewodniczącego (Uniwersytet w Białymstoku, Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael)
- Anna Janicka – Sekretarz Konferencji (Uniwersytet w Białymstoku)
- Grzegorz Kowalski – Sekretarz Konferencji (Książnica Podlaska im. Łukasza Góreckiego w Białymstoku)
- Jan Leończuk (Książnica Podlaska im. Łukasza Góreckiego w Białymstoku)
- Lucy Lisowska (Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael)
- Lucyna Lesisz (Muzeum Historyczne w Białymstoku)
- Daniel Znamierowski (Książnica Podlaska im. Łukasza Góreckiego)
- Grzegorz Czerwiński (Uniwersytet w Białymstoku)

Współorganizatorzy studenci i uczniowie:

- Małgorzata Wojtowicz (Klub Humanistów),
- Anna Brańska (Klub Humanistów),
- Sebastian Kochaniec,
- Jacek Juskiewicz,
- Adam Janicki,
- Katarzyna Płonowska.

Współorganizatorzy – doktoranci Uniwersytetu w Białymstoku:

- Aleksandra Ślósarska,
- Urszula Adamska,
- Jolanta Dragańska,
- Elwira Tomczyk,
- Łukasz Zabielski,
- Michał Siedlecki,
- Katarzyna Karpacz,
- Wojciech Kalinowski,
- Marta Biało-brzeska,
- Emilia Chmielewska.

Tradycyjnie już cykliczna Konferencja odbywała się pod honorową opieką stałego Komitetu Naukowego. Grono to w roku 2013 poszerzyło się, tworzyli je:

- prof. Grażyna Borkowska – Instytut Badań Literackich PAN,
- prof. Sławomir Buryła – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski,
- dr Helena Datner – Żydowski Instytut Historyczny,
- pan Mikhaïl Dvilianski – Lida, Białoruś,
- dr Anna Frajlich – Nowy Jork, Stany Zjednoczone,

- prof. Alicja Kisielewska – Uniwersytet w Białymstoku,
- prof. Jerzy Kopania – Wyższa Szkoła Administracji Publicznej,
- pan Barys Kviatkowski – Grodno, Republika Białoruś,
- prof. Jacek Leociak – Instytut Badań Literackich PAN,
- pani Lucy Lisowska – Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael,
- pan Ryszard Löw – Tel-Aviv, Izrael,
- prof. Jarosław Ławski – Uniwersytet w Białymstoku,
- dr Barbara Olech – Uniwersytet w Białymstoku,
- prof. Krzysztof Rutkowski – Uniwersytet Warszawski,
- dr hab. Dariusz Konrad Sikorski – Uniwersytet Gdański,
- Pan Wiktor Szapiro – Kaliningrad, Federacja Rosyjska.

Konferencja miała, co oczywiste, swoje zaplecze logistyczne. Goście nocowali w Centrum Kultury Prawosławnej (ul. Św. Mikołaja 5) bądź w Hotelu BOSiR (ul. Wołodyjowskiego 5), zaś posiłki spożywali w nowej białostockiej Restauracji „Kawelin”. Obrady pierwszego dnia odbywały się w głównej czytelni w Książnicy Podlaskiej (ul. J. Kilińskiego 16), by drugiego dnia przenieść się do Hotelu Esperanto (ul. Legionowa 10). Komitet Organizacyjny mieścił się na Wydziale Filologicznym UwB, w pokoju 75 należącym do Katedry Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” (Plac Uniwersytecki 1). Wszystkie wydarzenia sesji odbywały się więc w ścisłym centrum miasta.

Elementem wyróżniającym to spotkanie konferencyjne było osobiste zaangażowanie Władz Białegostoku we wsparcie Konferencji. Reprezentowała Miasto w czasie jej trwania pani Wiceprezydent Białegostoku, dr hab. Renata Przygodzka, a koncert na Rynku Kościuszki w ramach Festiwalu Kultury Żydowskiej otworzył Prezydent Miasta Białegostoku, dr hab. Tadeusz Truskolański. Po raz drugi na sesji zagościł i podzielił się refleksją Naczelny Rabin Polski – Michael Schudrich.

Wielkie wrażenie zrobiło na mnie zaangażowanie młodych współorganizatorów Konferencji, którym w imieniu Komitetu Organizacyjnego chciałbym serdecznie podziękować. Nieczęsto studenci i uczniowie wnoszą taki naukowy i organizacyjny impuls w badania nad tematem poważnym i budzącym kontrowersje⁷.

Spotkanie – referaty, głosy, spory

Jak rzekłem, kluczowy dla atmosfery Konferencji okazał się tłumnie odwiedzony przez białostoczian koncert festiwalowy w dniu 16 czerwca na Rynku

⁷ Tradycyjnie już na forach internetowych dyskutowano o potrzebie sesji i festiwalu lub o ich zbędności. Pojawiały się (nieliczne) głosy antysemitki, którym odpór dawali młodzi białostoczanie.

Kościuszki. Dopisała pogoda. I artyści. Następnego dnia, 17 czerwca, rozpoczęły się w Książnicy Podlaskiej obrady. Inaugurację prowadził niżej podpisany wraz z dr Barbarą Olech. Przemawiali: Dyrektor Książnicy Podlaskiej pan Jan Leńczuk i pani Lucy Lisowska, reprezentująca Centrum Edukacji Obywatelskiej Polska – Izrael. Głos zabrała pani dr Karolina Famulska-Ciesielska, która opowiedziała o lubelskiej inicjatywie środowiska KUL powołania Międzynarodowego Ośrodka Badań nad Historią i Dziedzictwem Kulturowym Żydów Europy Środkowej i Wschodniej, którą to inicjatywę rozwinął prof. Sławomir Jacek Żurek.

Obrady plenarne trwały z krótkimi przerwami od 9.30 do 16.30. O 17.30 goście Konferencji wysłuchali w Muzeum Historycznym w Białymstoku (willa Cytronów, ul. Warszawska 37) *Wieczoru wspomnień o Dorze Kacnelson* (godz. 17.30–18.30).

Wspaniale, z czułością wspomnienia, jaką dają lata znajomości czy przyjaźni, Dorę Kacnelson wspominały znakomite uczone: prof. Wiktoria Śliwowska (prof. em. IH PAN) i prof. Elżbieta Feliksiak, komparatystka z Uniwersytetu w Białymstoku. Zapisy tej rozmowy przynosi niniejszy tom. O godz. 19.00 rozpoczął się w Auli Pałacu Branickich kilkugodzinny koncert polskich i białoruskich zespołów – z licznym udziałem uczestników Konferencji.

18 czerwca obrady przenieśliśmy do nowoczesnego Hotelu Esperanto (z Restauracją „Kawelin”), gdzie w wypełnionej po brzegi sali konferencyjnej obradowano do godziny 18.00. Jeśli nie liczyć pecha, jakim jest wyczerpywanie się baterii w mikrofonach, Hotel ów znakomicie spisał się w roli organizatora.

W czasie dwu dni obradom przewodniczyli: prof. Kazimierz Trzęsicki (UwB, Białystok), dr hab. Maciej Tramer (UŚ, Katowice), dr hab. Tadeusz Sucharski, prof. AP (AP, Słupsk), dr hab. Dariusz K. Sikorski (UG, Gdańsk), prof. Jolanta Sztachelska (UwB, Białystok), dr hab. Andrzej P. Kluczyński (CHAT, Warszawa), dr Jan Miklas-Frankowski (UG, Gdańsk).

Uczestnicy zgłosili potrzebę nagrywania w przyszłości dyskusji, które – często z emocjami – toczono na temat na przykład „tabu”, jakim miałyby być zasiedlenie w dużej mierze żydowskiego Białegostoku przez Polaków, Białorusinów (wypowiedź dr Joanny Auron-Górskiej z WSAP), stylu interpretacji prozy Brunona Schulza w Ameryce (referat dra Jacka Partyki), losów Żydów suwalskich (niezwykle żywo i ciepło komentowany referat studentki UW Judyty Juszkievicz z Suwałk).

Księga zbiera niemal wszystkie wygłoszone teksty. Zabrakło wystąpień prof. Jerzego Kopani (*Salon Asz – refleksje osobiste*), który programowo uchyla się od spisywania swych mówionych opowieści; dr Karoliny Famulskiej-Ciesielskiej (*Polsko-żydowskie losy wojenne na terytorium ZSRR na podstawie wy-*

branych świadectw), której zmiana pracy uniemożliwiła dosłanie tekstu; mgr Agnieszki Karczewskiej (*Tradycja i nowoczesność. Przeszłość w twórczości dzieł żydowskich w okresie Dwudziestolecia wojennego*), która nie dotarła na Konferencję. Lukę te wypełniają teksty nadesłane po sesji.

W pamięci uczestników Konferencji pozostanie też na długo wspaniały występ Yale Stroma i Petera Stana w Kinie Forum (ul. Legionowa 5) w czasie Koncertu Galowego Festiwalu Kultury Żydowskiej (godz. 19.00). Na cześć artystów wydano następnie w Restauracji „Kawelin” uroczystą kolację⁸.

Gdy przyjrzeć się II Konferencji z półrocznego dystansu, widać, iż – choć mniej uroczysta i oficjalna – miała ona szerszy oddźwięk naukowy, zebrała większe grono badaczy. Co dla mnie ważne: pokazała, że środowiskowe podziały w środowisku badaczy tematu żydowskiego w tak małym a tak znaczącym dla dziejów Żydów mieście, jak Białystok, są nonsensowne. Że można się spotkać. Wymienić myślą. Że nikt tu nie ma patentu na mądrość absolutną i nieomylną.

Jak sądzę, sesje o „Żydach wschodniej Polski”, o ile mają się dalej odbywać, winny mieć jeszcze bardziej zawężony profil tematyczny. Trzeba też przynajmniej próbować zapraszać nie tylko muzyków ze Wschodu, lecz i naukowców z Litwy czy Ukrainy. Potrzebne jest uściślenie formuły Konferencji.

Wypada odnotować, iż w powszechnym przekonaniu II Międzynarodowa Konferencja Naukowa „Żydzi wschodniej Polski. W blasku i w cieniu historii” była imprezą udaną. Co, mam nadzieję, dokumentuje przedłożony Państwu – dość opasły – tom studiów, szkiców i wspomnień.

Przyszłość tematu

Zamknęliśmy tematykę II Konferencji w formule *W blasku i w cieniu historii*. Tematy badań określono jeszcze w roku 2012 w sposób następujący...

- Historia osiedlania się, migracji społeczności żydowskiej na ziemiach wschodnich dawnego i współczesnego państwa polskiego.
- Żydzi w I i II Rzeczypospolitej, ich wkład w walkę o niepodległość kraju.
- Powstania polskie, w tym szczególnie Powstanie Styczniowe (1863–2013), a społeczność żydowska z ziem wschodnich.
- Powstanie w getcie białostockim, świadectwa Powstania, losy powstańców.
- Wpływ historii na kulturę, sztukę i religię Żydów na tych ziemiach.
- Konfrontacja perspektyw spojrzenia na dziej Żydów na Wschodzie: perspektywa diaspory, izraelska, Żydów polskich i Polaków, innych narodowości.

⁸ Raz jeszcze podkreślić chcę znakomite przyjęcie, z jakim spotkali się amerykańscy muzycy Yale Strom i Peter Stan (a rok wcześniej David Krakauer). Natomiast okropny poziom miał występ Kabaretu Derkacz (działającego od 1990 roku). Część publiczności, zażenowana poziomem pseudożydowskiego humoru, opuściła salę (w tym niżej podpisany).

- Historyczne uwarunkowania losów jednostek, historii pojedynczych ludzi.
- Żydzi i Historia w Wielkim Księstwie Litewskim, na Podlasiu, w Białymstoku (ale też na sąsiednich ziemiach: Mazowszu, w Prusach Wschodnich, w krajach bałtyckich).⁹

Chciałbym raz jeszcze podkreślić, iż zasadniczy dylemat organizatorów takich sesji określa pytanie: jak sprawić, by sesja miała charakter otwarty, a jednocześnie naukowy profil i poziom? Zbytnie zawężanie tematu uszczupla grono mówców i, co tu kryć, czyni refleksję monotonną. Nadmierne jego rozszerzanie prowadzi z kolei do „wszystkoizmu”, bez pożytku dla nauki. A i naukowość tego tematu okaże się specjalnego rodzaju: sprawy żydowskie na europejskim Wschodzie da się badać tylko z uwzględnieniem perspektywy interdyscyplinarnej i komparatystycznej. Badania te powinny być z natury swej międzynarodowe, tymczasem na Białorusi, Ukrainie, w Rosji i w krajach bałtyckich temat ten – wbrew książkom na tamtejszych półkach księgarskich – poddano naukowej hibernacji. Wciąż gorąca tam rzeczywistość polityczna, czasem głosy antysemityczne, zależność nauki od koniunktur politycznych uniemożliwiają szerszą współpracę. Choć, jasna sprawa, wspólne badania od czasu do czasu będą prowadzone. Erupcja emocji politycznych w latach 2011–2014 nie służy nauce. W ogóle nikomu nie służy.

Chciałbym gorąco podziękować najistotniejszym z mojego punktu widzenia osobom zaangażowanym w realizację II edycji projektu „Żydzi wschodniej Polski”: dr Barbarze Olech i pani Lucy Lisowskiej, które wysiłek organizacji (przede wszystkim: zapewnienia podstaw materialnych) Konferencji łączą z pracą organizacyjną przy Festiwalu Kultury Żydowskiej Zachor – Kolor i Dźwięk, zdobywającym coraz większe uznanie nie tylko w Białymstoku.

Wdzięczny jestem osobom, bez których pomocy II Konferencja nie mogłaby się odbyć – to one wzięły na siebie kilkudniowy wysiłek czuwania nad przebiegiem imprezy: panom magistrum Grzegorzowi Kowalskiemu i Dawidowi Znamierowskiemu z Książnicy Podlaskiej, a także cierpliwej mej Żonie, dr Annie Janickiej z Zakładu Literatury Pozytywizmu i Młodej Polski UwB.

Pani Dyrektor Muzeum Historycznego w Białymstoku Lucynie Lesisz dziękuję za możliwość spotkania uczestników sesji w pięknych salach willi Cytronów.

Dyrektorowi Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego, panu Janowi Leończukowi, chciałbym choć w części spłacić dług, jaki zaciągnęliśmy, szczerym: Dziękuję!

⁹ *Zaproszenie i Program* Konferencji – graficznie opracował Dawid Znamierowski, przygotowali językowo i technicznie – Dariusz Kukielko i Grzegorz Kowalski, napisał i ułożył – Jarosław Ławski, skonsultowała całość – Barbara Olech.

Wdzięczny jestem Recenzentowi książki – panu prof. Sławomirowi Buryłe (UWM, Olsztyn), jednemu z najwybitniejszych polskich specjalistów w dziedzinie badań nad literackimi świadectwami życia i historii Żydów polskich. Przecież minie niedługo dwadzieścia lat od czasu, gdy nasze drogi przecięły się w czasie pewnej szczecińskiej konferencji¹⁰.

*

Patronka II Konferencji, Dora Kacnelson, za bohatera swego życia uważała Adama Mickiewicza. Postrzegą go jako Człowieka Czynu – tak właśnie, wielkimi literami wyrażała się o poecie¹¹. Uważała go za szermierza „ideałów wolnościowych”.

Przyjmijmy, że obie Konferencje i będące ich plonem tomy są takim właśnie wkładem w dzieło wyzwolenia, także wewnętrznego, zarówno Polaków, jak i Żydów.

¹⁰ Konferencja naukowa „Pogranicza wrażliwości w literaturze dawnej oraz współczesnej. Konfrontacje, Szczecin 2-4 czerwca 1997 roku”.

¹¹ D. Kacnelson, *Poezja Mickiewicza wśród powstańców. Wiek XIX. Z archiwów Wilna, Lwowa i Czyty*, przeł. L. Puszak, Kraków 1999, s. 9.